

КЛЮЧ ДО РОЗУМІННЯ ТЕКСТУ: *«Яке прекрасне майбутнє в людини, що на те майбутнє має право»*

Публікація роману Євгена Плужника «Недуга» у київському видавництві «Сяйво» 1928 року була цілковитою несподіванкою для українських літературних кіл. На момент дебюту як романіста Плужник був зірковим поетом. Його збірки «Дні» (1926) та «Рання осінь» (1927) здобули високі оцінки товаришів-літераторів і критиків. Борис Тенета, приятель Плужника, назвав його «неприступною одинокою скелею». Тенета ставив риторичне запитання, чи є ще в українській сучасній літературі поет, «який би глибиною думки і добірністю мистецького слова дорівнював би Плужникові»^{*}.

Проте великі суспільні й історичні зміни потребували об'ємного та ґрунтовного осмислення — і прозові жанри (роман і повість) найкраще пасували до такої розлогої та складної рефлексії; могли би показувати «життя у всій його складності, многогранності, життя боротьби, змагань людей та їх ідеалів, ідей тощо, життя, переповнене пекучими різноманітними проблемами»^{**}. І митці 1920-х відчують такий соціальний запит.

Костюк Г. Борис Тенета // Григорій Костюк. Зустрічі і прощання. — Едмонтон: Канадський інститут українських студій, Альбертський університет, 1987. — Кн. 1. — С. 211-212.
Якубовський Ф. Євген Плужник. Недуга: роман. — Київ: Сяйво, 1928. — 243 с. // Критика. — 1928. — № 4. — С. 161.

Топосом осмислення пореволюційного побуту стає місто. Свідченням цього слугують передовсім урбаністичні тексти Валер'яна Підмогильного та Віктора Петрова-Домонтовича, які в сучасному літературознавстві називають інтелектуальною прозою. Ба більше, саме Київ часто постає територією осмислення великих суспільних та історичних змін. «Доктор Серафікус», «Дівчина з ведмедиком» В. Домонтовича, «Місто», «Невеличка драма» Валер'яна Підмогильного — є саме романами про життя в Києві у 1920-ті. Такою є й тема роману «Недуга» Євгена Плужника.

Проте Плужника-прозаїка критики не поспішали вітати так захоплено, як лірика. Критик і літературознавець Фелікс Якубовський назвав спробу Плужника виступити в ролі прозаїка «несподіваною» і «невдалою», стверджуючи, що в романі «Недуга» відсутні живі типи людей, натомість переважають «абстраговані й великою мірою надумані типи». Окрім закидів щодо персонажів, Якубовський указує на недоліки побудови сюжету. До переваг він зараховує майстерно виписану вставну новелу про п'яницю Миколу Сичова, яка, щоправда, на думку критика, має штучний зв'язок з основним сюжетом роману¹.

Інший критик і літературознавець, Володимир Державин, оцінює роман Плужника про сучасне життя як «середній», мовляв, це «не готовий художній твір, а ученицькі шкіци». Державин стверджує, що кінцівка твору Плужника (як і у «Мертвих душах» Миколи Гоголя) ніби й є, і водночас її ніби немає. Пасія головного персонажа Орловця Завадська вирішує їхати на Урал до іншого, а Орловець несподівано відчуває, що його недуга (потяг до співачки) минула. «По двіста сорока сторінках

---

¹ Якубовський Ф. Євген Плужник. Недуга: роман. — Київ : Сяйво, 1928. — 243 с. // Критика. — № 4. — 1928. — С. 161-162.

муки кохання потрібне далеко сильніше психологічне обґрунтування», — критикує Володимир Державин'.

Критика роману «Недуга» стає для Державина приводом, щоб звернути увагу на ширшу й масштабнішу проблему літераторів. Він нарікає на наявність «технічних шаблонів» у прозі (композиційних, стилістичних, сюжетних) і в інших письменників (Валер'яна Підмогильного, наприклад). Критик підкреслює тенденцію українського «міського роману» другої половини 1920-х — багато інтелігентських розмов і мало дії.

Критики прозового дебюту Плужника чітко сфокусували проблематику цього роману, адже зовнішніх подій у романі справді небагато; значно важливішою справою було філософське осмислення свого часу.

Роман Плуж-

ника є надзвичайно цікавим, адже він передає дух
часу — київських 1920-х у колі інтелігенції та мистець-
кої богемі.

У «Недузі» письменник показує психологічні портрети людей пореволюційного часу, на яких покладено історичну місію збудувати нове прекрасне майбутнє для прийдешніх поколінь. Нове індустріалізоване суспільство і соціалістичне виробництво потребує й нового побуту — злагодженого, врівноваженого й точного, як коліщатко машини. (Такий тип людини був блискуче й іронічно поданий у романі «Доктор Серафікус» В. Домонтовича.)

Головним героєм роману «Недуга» є успішний професіонал — директор заводу Іван Семенович Орловець,

---

Державин В. Євген Плужник. Недуга: роман. — Київ : Сяйво, 1928. — С. 244 // Червоний шлях. — № 9. — 1928. — № 9. — С. 261.

який приїхав до Києва з Донбасу. На перший погляд, його життя є впорядкованим: робота, дім, родина, і незмінна пристрасть — читання книжок. Попри позірну стабільність і систематичність, життя Орловця — дуже хистка конструкція. Одного вечора в опері, куди затягують друзі проти його волі, він зустрічає відому співачку Ірину Едуардівну Завадську, яка виконує роль Кармен. Орловець згадує, що якимось бачив її в молодості, коли працював на донбаському заводі. Згадка про юнацький епізод на гойдалці (він сильно розгойдує її й хоче, щоб попросила його зупинити, але вона вперто мовчить) та нав'язливі спомини з далекого минулого перевертають життя Орловця догори дригом: він скасовує робочі наради, втрачає сон і вже другий вечір проводить в опері, де виступає його давня знайома.

В опері Орловець почуввається некомфортно, йому муляє «незвичний високий крохмальний комірець», він човгає черевиками надто гучно, коли йде до свого місця в театрі, викликаючи цим обурення й роздратування оперної публіки. Як представника нової робітничої класи, його дратують ці культурні витребеньки, які нічого не додають до пореволюційного побуту. Для Орловця оперне мистецтво — це пережитки «буржуїв», тож таке «капіталістичне оточення» йому аж ніяк не до вподоби. У цьому ворожому середовищі він смакує своє відчуття «окремішности й злої ворожости»: «Він дививсь на них, як на щось дивне та застаріле, що вже давно мусило зникнути геть з життя й, безперечно, зовсім зникло з поля його зору»¹.

---

¹ Плужник Є. Змова у Києві: роман, п'єси / упоряд., передм. та прим. Л. В. Череватенка. — К.: Український письменник, 1992. — С. 29.

У романі Плужника любовна історія постає тлом для документування побуту й життя української інтелігенції та мистецьких кіл 1920-х.

До зустрічі із Завадською Орловець комфортно почувається представником нового часу, який вимагає раціонального підходу до життя. У цьому він дещо схожий із персонажами Валер'яна Підмогильного. Наприклад, хімік Юрій Славенко, один з героїв роману «Невеличка драма», цитуючи Кайзерлінга, стверджує, що ідеалом «нової людини» є «тип шофера, простий, бадьорий і озброєний практичними, власне, технічними знаннями».

Персонажам роману Плужника такий простий і позитивний світогляд теж імponує. Такою «ною людиною» і є близький друг Орловця Куниця. Він «не з інтелігентів», чия наука сталася на заводі й на фронті, а не в гімназії. Саме Куниця найкраще засвоїв уроки простоти й по дорозі до пивниці дає поради своєму товаришу: «А тільки скажу я тобі, Ваніку: наплюй на філософію! Їй-богу! Життя, братіку, є життя і жодної філософії не потребує. Праці — да!»*.

Як бачимо, філософія, мистецтво й психологія не надто важливі для найближчого оточення Орловця. Його приятелі, Куниця та Писаренко, неохоче йдуть на розмову про особисте життя: вони воліють його не помічати, ніби його зовсім і не існує. Іван Семенович же після зустрічі із Завадською починає підозрювати, що щось у житті не йде нормально, та починає ставити незручні для загалу запитання, але конче потрібні для

---

* Плужник Є. Змова у Києві: роман, п'єси / упоряд., передм. та прим. Л. В. Череватенка. — К.: Український письменник, 1992. — С. 74.

себе. У моменти прозріння він міркує, що нова доба має пришвидшити пошуки відповідей на одвічні питання: «Навпаки, мені здається, що в наших умовах, коли кожен має змогу розвиватися вільно, особисте життя кожного мало б набрати інших, кращих форм, стати повнішим, цікавішим, змістовнішим...»¹. Проте ідеалістичні уявлення Орловця розбиваються об брилу невблаганної «сірої, вбогої, одноманітної» і часто — «брудної та мізерної» реальності.

У своїй брудній і неприбраній кімнаті Писаренко, друг Орловця, пише статтю про естетику. Іван Семенович звертається до нього з докором: «Ти ходиш коло мистецтва, тобто того, що, може, найбільше людям життя прикрашає, коло естетики, чорт тебе забирай! А якої ж краси ти можеш навчити людей, коли тобі байдуже, що живеш ти в такому барлозі... Коли в тебе цікаві, прекрасні, може, безсмертні книжки валяються поруч брудної білизни...»². Серед бруду й хаосу Писаренкової кімнати Орловець замислюється про призначення його покоління та історичну «місію» «будувати для всіх новий світ». Його «філософія підозри» сягає основ: «Як же можу я будувати для всіх щось прекрасне, коли не стає мені снаги чи волі створити щось бодай пристойне для самого себе?...»³.

Щось подібне спостерігає й рецензент Мюфке — невідповідність потужних технічних та індустріальних здобутків й особистого життя героїв-інженерів: вони можуть будувати літаки й Дніпрельстани, але в особистому житті не можуть нічого, адже там панує «гниль,

---

¹ Плучник Є. Змова у Києві: роман, п'єси / упоряд., передм. та прим. Л. В. Череватенка. — К.: Український письменник, 1992. — С. 83.

² Там само. — С. 84.

³ Там само. — С. 84.

гідота, пліснява». Такий само мотив незмодернізованості побуту та стосунків на тлі великих індустріальних і технологічних здобутків відчитуємо в поезії «Туман стіною» Плужника:

Таке безлюддя. Скільки не гукай, —
Лиш під ногами стогне мокра глина...
А що як справді вся вона така —
В електрику закохана країна?'

Центральне питання роману теж походить із сучасного життя: чи можливе кохання класових ворогів — пролетаря Орловця й буржуйки Завадської? Тема коханого ворога й психологія цього явища була предметом осмислення української прози 1920-х («Вальдшнепи», «Синій листопад» Миколи Хвильового; «Смерть» і «Справжній чоловік» Бориса Антоненка-Давидовича тощо).

У романі Плужника класова ідеологія закоханих (ця проблематика поступово стирається) насвітлює значно глибші кризові моменти в стосунках між людьми в «добу розуму».

Персонажі «Недуги» не можуть дійти згоди, чи все вирішує випадок, чи кохання — це просто «сублімований половий потяг». Для одних це «свята святих, поезія, екстаз», але для більшості — щось дуже елементарне, чому не варто приділяти багато уваги, тобто не більше ніж «полове питання».

За логікою нової доби, як і всі інші сфери життя, кохання має бути зраціоналізоване й будуватися за зразком ринкових відносин. Отже, це почуття розглядається

Плужник С. Рання осінь: поезії. — Київ: Маса, 1927. — С. 49.

як інвестиція, прибуток від якої має бути максимальним. («Все в житті, отже, й кохання, повинно добре оплачувати час і зусилля, на нього витрачені», — авторитетно стверджує «філософ» інженер-алкоголік Сквирський, шукач «справжнього» кохання.)

Любов-ненависть Орловця до співачки та загальний стан невизначености, — здається, Іванові Семеновичу це вигідно. Але Завадська розуміє правду, в якій він боїться зізнатися самому собі. «Вороги ми! Як же — клясові вороги! ... А через півжиття, майже через тисячі зустрічей пронести спогад про одну з зустрічей зі мною — це ворожість? А, пізнавши мене, чужу й незнайому, тягтися до мене — це теж ворожість?»¹.

Я натовився вічно знати
В собі самому — двійника... —

писав Євген Плужник (збірка «Рівновага»). Подібно й для Орловця кохання означає виснажливу боротьбу: він змагається сам із собою, відчуваючи психологічний дискомфорт від того, що втратив цілісність власної ідентичности.

Орловець — це людина, що як вогню боїться своїх бажань і почуттів. Він парадоксальний персонаж: відчайдушно прагнучи зустрічі із Завадською, щоразу сподівається, що їхня зустріч не відбудеться. «Ніби двоївся він тут, ніби сиділо в нім два Івани Семеновичі, різні, ба й ворожі. Один — урівноважений, той, звичайно, товариш Орловець, до якого всі і він сам звикли, — намагався зважити все, розплутати клубок цих останніх днів: слово по слову відновляв він у пам'яті зустрічі і розмови, брав

---

¹ Плужник Є. Змова у Києві: роман, п'єси / упоряд., передм. та прим. Л. В. Череватенка. — К.: Український письменник, 1992. — С. 97.

на увагу кожен жест, всяку дрібницю, роздивлявся на себе самого пильно й іронічно — і, здавалось, уже доходив причини, уже міг покласти все в одне коротеньке й звичайне слово... І раптом виринав з-за першого другий Іван Семенович, розгублений і знесилений, лякався того, ще не сказаного слова — і плував думки, згадки й слова, а рот кривив у болісну посмішку»¹.

Роздвоєна ідентичність Орловця також підкреслюється й жіночими образами: дружини Наталки й Завадської. Зрештою роздвоєння головного героя Плужника схоже на те, що переживає Дмитрій Карамазов, персонаж-невротик роману «Вальдшнепи» Миколи Хвильового. Герой (чи радше: антигерой) розривається «між двох сил», що символічно втілено в образах його дружини Ганни та приятельки Аглаї. У той час як героя Хвильового мучать привиди минулого та невизначені політичні погляди (він «вічний опозиціонер» і «фанатик комунізму»), корінь роздвоєння Орловця варто шукати у філософії його сучасности та, власне, любовній історії.

Особиста криза спонукає Орловця до переосмислення стосунків з рідними, колегами та друзями. Іван Семенович приходить до невтішного висновку, що дуже мало знає про людей, які його оточують, — навіть про найліпшого друга Писаренка. Про нього свідчать лише факти, «анкета», а яка він людина — Орловець і не розуміє, попри те що часто спілкується з ним.

У романі Плужника також неприємно дивує примітивне загальне розуміння людей про межі особистого. Писаренко й Куниця вважають доцільним втручатися в сімейне життя товариша, ба більше, вони вірять, що

---

¹ Плужник Є. Змова у Києві: роман, п'єси / упоряд., передм. та прим. Л. В. Череватенка. — К.: Український письменник, 1992. — С. 72.

роблять добру й корисну справу. На чоловічій «наradі» друзі Івана Семеновича вирішили, що скажуть його дружині Наталі (яку ці «знавці» жіночої психології позаочі, як і інших жінок, називають «бабою») про потяг Орловця до іншої жінки, — і легко виконують свій план, водночас наївно й простодушно сподіваючись на позитивний ефект і розуміння дружини. Щобільше, творці нового життя впевнені, що це не грубе втручання в приватні справи іншої родини, а «величний внесок у новий побут», бо, мовляв, замість ховатися й брехати, чоловік сподівається на підтримку й розуміння дружини у «справі будування життя».

Але Наталя здатна сама відстоювати свої переконання. Вона йде від чоловіка. «Бо і я — як і всяка — шукаю кохання, а не шлюбу. Бо і я — як і всяка — хочу будувати життя, а не побут», — зрештою пояснює вона чоловікові свій вчинок*.

Невдоволена ставленням чоловіків до себе і Завадська, бо ж «лізуть до неї» та «нав'язують себе» попри те, що вона нікого з них не кликала. Її вирок однозначний: «дикуни». Поведінка чоловіків з її оточення обурює співачку: «Комусь заманулася жінка, і він, навіть не питаючи, чи хоче вона мати його серед претендентів на її ласки, спішить пристати до гурту! Про неї саму він не хоче говорити з нею самою; він воліє змагатись, коли не торгуватись, за неї з іншими... кавалерами»**. І справді, чоловіки змагаються за прихильність Завадської, «вона ж Кармен, а не Пенелопа» — мотивує колега Орловця інженер Звірятин. Саме він (гасло якого — «Брати від життя все») дякує Орловцю, що той усунув з їхньої

Євген Плужник. Змова у Києві: роман, п'єси / упоряд., передм. та прим. Л. В. Череватенка. — К.: Український письменник, 1992. — С. 120.

Там само. — С. 123.

дороги Сквирського (відправивши того у відрядження), адже вони «на одну дичинку полюють».

Такі ненормальні сюжети й руйнування особистих зв'язків, неможливість знайти порозуміння навіть серед найближчих людей і є недугою часу. Тож тема хвороби у романі Плужника — це передовсім ненормальність та божевілля життя у Києві.

Цей роман виразно показує: хоча і революція, і її світлі цілі визначені, вони радикально відрізняються від ідеалів. Розрив між ідеалом і дійсністю передано Плужником означенням «недуга». Недарма ж один пацієнт у приймальні лікаря стверджує: «Не ми нервові — життя-с нервове... Його й лікувати треба»^{*}. Самому ж Орловцю діагностують перевтому й неврастенію. Це лікується зміною способу життя. Але навряд: Іван Семенович і не думає їхати на море за приписом лікаря. Він вирішує нічого не змінювати, бо вже звикає до такої невизначеності — і це теж є недугою часу.

У моменти «прозріння» Іван Семенович розказує своїм друзям, який це «великий злочин і гріх — не будувати своє життя, а беспорядно кидатися в його безупиннім, шаленім потоці»^{**}. Він звинувачує своїх товаришів у тому, що вони живуть випадковим і тим, що найлегше здобути. Але ці міркування з теорії ніяк не переходять у практику. У момент душевних мук і екзистенційної туги від почуття до Завадської він воліє розв'язати своє питання простіше: йде до балерини на інтимний сеанс.

---

^{*} Плужник Є. Змова у Києві: роман, п'єси / упоряд., передм. та прим. Л. В. Череватенка. — К.: Український письменник, 1992. — С. 84.

^{**} Там само. — С. 84.

Іншим разом читачі спостерігають Орловця в пориві душевних мук, але він знаходить винних: це ж, мовляв, дружина «поставила його перед необхідністю шукати іншу».

Інфантильність і нездатність брати відповідальність бодай за своє життя в Орловця феноменальна, саме тому читачі навряд чи повірять йому самому, що зрештою він позбувся своїх почуттів до Завадської, а відтак і подолав свою «недугу».

Хворобливість і ненормальність, у яких відчувалася вся обтяжливість життя 1920-х в Україні, Валер'ян Підмогильний описав словами поета Вигорського (прототипом якого був Плужник) з роману «Місто»: «Я — сумне явище. На межі двох діб неминуче з'являються люди, що зависають якраз на грані, звідки видно далеко назад і ще далі вперед. Отже, вони слабують на хворобу, якої люди жодної партії ніколи не прощають, — на гостроту зору. Найкращі слуги життя — засліплені й підсліпуваті. Вони бадьоро йдуть уперед, бо бачать те, що їм здається»¹.

Хворобливість суспільства показана і в романі Плужника. У ньому досить часто ведуться диспути про випадковість життя, про те, що воно визначається та керується незалежними від людини силами. Мовляв: а що я можу? Життя будується за випадковим принципом, дарма в романі «Недуга» звучить думка: «Люди вміють будувати собі житло, але будувати своє життя...». Саме тому Орловець, намагаючись спростити собі завдання вибору, списує все на те, що Завадська — це

---

¹ Підмогильний Валер'ян. Місто: роман / Валер'ян Підмогильний; упоряд. і передм. Віри Агеєвої. — К. : Віхола, 2022. — С. 335.

«випадкова жінка» у його житті, а отже, вибір між дружиною та нею є очевидним.

Міркування про випадковість життя були частиною інтелектуального клімату епохи. Очевидно, що як товариші Підмогильний та Плужник мали безліч подібних розмов: про екзистенцію та сенс життя. Апологетом такої доктрини випадковості життя виступає Анатолій Пащенко, персонаж незавершеної «Повісті без назви» (1933–1934) Валер'яна Підмогильного. Він є абсолютно зневіреною людиною, яка втратила сенс життя. (Краще можна зрозуміти героя-песиміста Підмогильного, якщо знати, що писав він свій текст уже в очікуванні арешту.) Щодо Орловця Плужника, то він подекуди намагається втримати хистку рівновагу, але екзистенційна прірва повсякчас чатує на нього, і він так і не здатний відновити цілісність своєї ідентичності.

Навпаки, його історія — це історія занепаду й руйнування: себе, родини, відносин із друзями й колегами. Цей стан можна означити пореволюційною онтологічною бездомністю.

Четвертого грудня 1934 року, після вбивства Кірова, відбуваються масові арешти українських письменників. Серед них і Євген Плужник. Восьмого березня 1935 року на закритому засіданні митці почули вирок Військового трибуналу УССР за участю Верховного суду ССРСР Ульріха. Їх засуджено до розстрілу, що замінено на 10 років заслання до таборів. Разом з Плужником були і його товариші: Валер'ян Підмогильний, Валер'ян Поліщук, Григорій Епик, Гео Шкурупій, Борис Тенета й інші.

У цей «найкращий з його днів» (28 березня 1935 року), коли Плужник дізнався, що його не розстріляють,

а, хворого на туберкульоз, зашлють за російське Північне коло, він пише листа дружині:

«Це дрібничка, що пишу я тобі чорнилом, але разом з тим це величезну має вагу: я хочу, щоб надовго, на все твоє і моє життя, зберігся цей лист, найрадісніший, вір мені, з усіх листів, що я коли-небудь писав тобі. Галю, ти ж знаєш, як рідко я радів і як багато треба для того, і от тепер, коли я пишу тобі, що сповнює мені груди велике почуття радості, так це значить, що сталося в моїм житті те, чому й ти разом зо мною, я знаю, радітимеш. У мене мало зараз потрібних слів, мені б тільки хотілося пригорнути тебе так міцно, щоб відчула ти всім єством твоїм, що пригортає тебе чоловік, у якого буває життєва сила і в м'язах, і в серці, і в думках.

Я пишу тобі, а надворі, за вікном сонце, і мені, їй-богу, так важко стримати себе, щоб не скрикнути, яке хороше життя, яке прекрасне майбутнє в людини, що на те майбутнє має право».

Сухоти прогресували, і поет дотлівав у Соловецькій тюрмі особливого призначення, землі відчаю і смерті, з якої немає стежки додому.

Євген Плужник помер 2 лютого 1936 року. Це був день народження його друга Валер'яна Підмогильного, який проводжав поета в останню путь. Квітів і поминок не було, тіло поета загорнули в старе лахміття й поховали за мурами соловецького монастиря».

Перед смертю (яку поет передчував) Євген Плужник попросив лікаря виконати його останню волю: «Принеси-но мені холодної води, я вмийюсь, пригадаю Дніпро

Лист Євгена Плужника в день вироку // Наші дні. — № 11. — 1 листопада 1943. — С. 8.

Гришин-Грищук І. Останні дні поета // Плужник Є. П. Змова у Києві: роман, п'єси / упоряд., передм. та прим. Л. В. Череватенка. — К.: Український письменник, 1992. — С. 424.

і вмру». Умившись, Плужник витерся вишитим рушником, привезеним з Києва⁴.

Перебуваючи далеко від рідного серцю міста, він мандрує до Києва у своїй уяві. Пивниці й буфети, літературні зібрання, кохання, вірші та інтелектуальні розмови з друзями-літераторами. А десь далеко на цій картині майоріє і самотня постать Івана Орловця — інженера, який так хотів знати, як працюють не лише заводи, а й почуття та психологія. Для цього він, як той Улісс чи просто фланер, не відмовляє собі в задоволенні блукати київськими пивницями в пошуках сенсу.

Ольга Полюхович

---

⁴ Гришин-Грищук І. Останні дні поета // Плужник Є. П. Змова у Києві: роман, п'єси / упоряд., передм. та прим. Л. В. Черва-тенка. — К.: Український письменник, 1992. — С. 423.